

УДК 398.91:801.81]:82.091

Юлія Собора

ЖАНРОВА ТИПОЛОГІЯ ПРИСЛІВ'ІВ І ПРИКАЗОК У ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті розкривається проблема жанрової типології прислів'їв і приказок, аналізуються варіації паремій у світлі сучасних наукових тенденцій. Авторка подає огляд наукової літератури з окресленої проблеми, розглядає мініатюрні жанри фольклору в аспекті змісту та форми, досліджує джерела зародження паремії, розглядає жанр за тематичними групами.

Ключові слова: паремія, прислів'я і приказки, жанр, художній образ.

The problem of genre typology of proverbs and sayings is revealed in the article. Different variants of paremia in the light of modern scientific trends are analyzed. The authoress is submitting an overview of the scientific literature concerning the indicated problem. The miniature genres of folklore in the aspects of content and form are considered. The sources of the paremia origin are studied. The genre thematic groups are described.

Keywords: paremia, proverbs and sayings, genre, artistic image.

Проблема дослідження прислів'їв і приказок, джерел їх концептуальності є актуальною й вимагає широкого та комплексного підходу. Цьому питанню фольклористи часто не приділяють належної уваги, іноді розглядають недостатньо, типологічний аспект малих жанрів усної народної творчості часом залишається другорядним.

Особливості паремії стали об'єктом наукової уваги таких учених, як: Н. Ковальська, М. Кравцов, Л. Мушкетик, М. Некрутенко, Н. Шумада, В. Юзвенко та ін. Окремо треба загадати праці відомого українського фольклориста, етнографа і літературознавця, завідувача відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені

М. Т. Рильського НАН України Михайла Пазяка, а саме: «Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та переміографії» (1984), «Перлини народної мудрості. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини» (1989), «Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми» (1991), «Матвій Номис як фольклорист та етнограф» (1993). Основні теоретичні положення про типологічні риси прислів'їв і приказок М. Пазяк виклав у докторській дисертації «Українські прислів'я та приказки. Проблеми генези, семантики і жанрово-поетичної структури» (1991).

Метою розвідки є аналіз жанрової типології прислів'їв і приказок, огляд поетики паремії, а також джерел походження малих форм фольклорних текстів.

У жанровій системі фольклору паремія посідає особливе місце. Це явище можна окреслити як синкретичне, а дослідження – міждисциплінарними, адже за своїми ознаками воно перебуває в науковому інтерпросторі фольклористики, фразеології, жанрології, етнографії, комунікативістики, психолінгвістики тощо.

Жанрова система фольклору надзвичайно різноманітна, і тут ураховуються її основні чинники визначення жанрів, зокрема вербальний рівень, етнографічний критерій, музикологічний аспект, хореографічний, регіональний тощо. Паремія має відношення до усної поетичної народної творчості, до якої належать пісні, думи та билини, приказки і прислів'я, каламбури, вітання, прокльони та побажання, афоризми. Ці жанри окреслюються як пареміографічні. Особливість їх у тому, що образна оздоба цих текстів є центральним комунікативним інструментом для передачі сигналів навколишнього соціального середовища, або процесів природних, які впливають на якість життя представників цих соціумів [5, с. 53].

У докторській дисертації М. Пазяк термін «паремія» визначає як жанрове поняття, що, на думку вченого, максимально дотичне до понять «прислів'я та приказки». Водночас дослід-

ник поділяє паремію на більш вузькі видові поняття, а саме: прислів'я, приказка, побажання, вітання, каламбур, загадка тощо [3].

У 1984 році у видавництві «Дніпро» вийшла книжка «Українські прислів'я та приказки» з передмовою М. Пазяка «Немеркнучі перлини». У вступній статті науковець зазначав: «Прислів'я та приказки – неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні діаманти, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія вони супроводжують людство від сивої давнини і до наших днів» [4, с. 5]. Учений підкреслював значення паремійних текстів, відзначаючи їх здатність до еволюції, фіксацію надзвичайно важливих моментів у розвитку культури українського народу. І хоча сьогодні нам може здатися своєрідним художній стиль дослідження видатного фахівця з української пареміології, проте, зважаючи на пласт фольклорного матеріалу, його високу художньо-поетичну цінність і широту зображальних засобів, абсолютно виправданими стають дібрані науковцем метафори, порівняння та інші тропи, які професор добирає у своїх працях, присвячених українській паремії.

Про концентрацію народної мудрості в малих жанрах фольклору дослідник зазначає: «Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв та приказок – це сила народного розуму й гумору, влучності й дотепності народного слова» [4, с. 5]. І тут є свій сенс, адже нині паремія найкраще відображає всі процеси в динаміці розвитку й становлення національного світогляду. Зокрема, українцям притаманна колоритна сміхова культура, яка обов'язково мала б відбитися у фольклорних жанрах-концентрах.

Про насиченість досвіду життя народу в пареміях М. Пазяк зазначає: «Зміст прислів'я та приказок невичерпний. У них відображено багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія, мораль. З плином часу прислів'я та приказки змінюва-

лись, шліфували свою форму. Постійно відбираючи і осмислюючи найтипівіші явища природи й людського буття, народ свої спостереження закріплював у афоризмах і передавав наступним поколінням. Поступово вони ставали кодексом законів моралі і поведінки» [4, с. 5]. Дослідник також наводить той факт, що при появі писемності в Київській Русі, паремія вже була доволі добре розвинута й активно використовувалася для унормування поведінки та з дидактичною метою. Тому можна припуститися думки, що паремія, вірогідно, зручна для запам'ятовування, тривалий час існувала для того, щоб зберігати цінні й життєво важливі поради, передавати їх з покоління до покоління. З появою і розповсюдженням писемності, функція паремій дещо змінюється. І навіть автори перших рукописних пам'яток використовують прислів'я і приказки тепер уже для вишуканості й повноти мовлення. І справді, сьогодні вважається, що людина досконало знає мову тоді, коли вона автоматично використовує сталі вислови, тобто логічне мислення відбувається вже на рівні стабільних мовних кодів і йде пряме звернення до вкоріненних у народі сталих образів із високою концентрацією перевіреної колективним досвідом, набутої століттями корисної інформації, закарбованої для зручності та пластичності в лаконічній фразі зображальними мовними образними елементами. На думку професора М. Пазяка, прислів'я охоплюють низку різноманітних тем. Наприклад, прислів'я про пори року вчений називає енциклопедією народного життя й тісно пов'язує з проблемою хліборобства в Україні. Також знаходить дотичну групу, де, власне, оспівується земля як сила родючості, а відповідно поруч згадується паремія, у якій закарбовано образ родючої ниви, колосу, хліба. Проте науковець зважає на еволюційні процеси в народній творчості, тому зазначає: «Окремі прислів'я про хліборобство втратили своє первісне значення і набули переносного («Де його не посій, там уродиться» – всюдисущий, «Колос голий до землі гнеться, а порожній угору преться» – про працюватих і нероб тощо) [4, с. 8].

Також дослідник наголошує, що чимало паремій беруть свій початок від спостережень. Зокрема, це прикмети-спостереження про зміну погоди, які мають міцний зв'язок із сільськогосподарською діяльністю, яка забезпечувала життєдіяльність аграрно зорієнтованої людини.

Близькими до паремій сільськогосподарського тематичного поля є прислів'я і приказки про рослини. Тут важливо згадати про явище персоніфікації, яке дуже популярне в українській народній творчості. Уявлення про світ давніх українців наділяли життям усі опредметнені реалії. Наприклад, кожна річка обов'язково мала назву, що розкривала її гідрологічний характер. Народні загадки описують пори року як цілком сформовані людські постаті. На думку Анатолія Ткаченка, найчастіше персоніфікація як троп побутує в таких варіаціях: антропо-, зоо-, ботаноморфна метафоризація [6, с. 64]. М. Пазяк зауважує: «Рослинний світ у прислів'ях наділяється людськими рисами. Мале деревце асоціювалося з підлітком, якого треба було виховувати ("Тни деревину, поки мала"), сила, могутність – з дубом» [4, с. 9]. Отже, рослинні мотиви втілюються в описах життєвих процесів, стадіях фізичного і психічного росту людини, дорослішання, змужніння, старіння тощо. А от риси тваринного світу радше порівнюються з індивідуальними якостями особи, унікальністю прояву її характеру й темпераменту. Архаїчними є прислів'я і приказки про хату й побутові речі, працю та її знаряддя.

Щодо філософських концепцій життя і смерті дослідник стверджує: «Життя людини складне, сповнене і радощів, і горя» [4, с. 10], тому чимало паремій вітаїстичного й танатоїстичного типів вказує на феномен біологічного, соціального, ритуального, культурного, гедоністичного буття людини.

На думку Вікторії Юзвенко, народна поетична творчість, до якої саме входить паремія як вид мистецтва красномовства, зумовлена потребами учасників мовного процесу. Мініатюрні тексти усної народної творчості відповідають суспільним

вимогам, що визначає відповідні форми художнього відображення дійсності. У цілому «жанри відрізняються один від одного не тільки змістом, а й різноманітними способами відображення дійсності, своєю поетичною структурою. Водночас жанри не є чимось раз і назавжди встановленим і незмінним». Жанр – «це живий організм, чутливий до запитів часу та засвоєння всього нового життя. Багатовікова історія творчості народу засвідчила закономірне зникнення одних жанрів і появу інших, діалектичну єдність їх і взаємодію» [7, с. 3].

Якщо говорити про загальну історію фольклористики, то вона містить вивчення специфіки та історичної еволюції окремих жанрів, дослідження взаємодії у співвідношенні з історією народу, умови його життя, його культурних особливостей. Також варто зазначити, що доволі близькі за культурою мовлення народи можуть мати певні тотожні риси, наприклад, паремії, образні звороти, мовні кліше.

Спираючись на дослідження В. Юзвенко [7], бачимо, що фольклористика починає історичну традицію власне з типології і досліджень пісенного матеріалу. Ми вже зазначали, що прислів'я і приказки в Україні можуть формуватися з повсякденних міркувань та спостережень. А також з примовлянь, ворожін, дійств із народних обрядових елементів. Але першими увагу привернули саме дослідження пісенного фольклорного матеріалу на теренах сучасної України. Мова йде про паремію, яка походить від пісень, тобто зазвичай вона має при повноті прислів'їв дієслівну риму. Рима пояснюється саме впливом народної пісні, що саме їй притаманна. Адже римований рядок у прислів'ях не є чимось особливим. Використовуючи його у прислів'ях і приказках, створюється ефект логічного наголосу в дидактичному тексті. Водночас складно об'єктивно визначити першоджерело паремії в народнопісенній традиції.

Звісно, таке верховенство теорій про першооснову паремій пов'язане з аспектом дослідження власне фольклору. А поча-

ли слов'янський фольклор активно досліджувати і збирати на початку XIX ст. На думку В. Юзвенко, слов'янська фольклористика цього періоду нагромаджувала великий фольклорний матеріал, переважно поетичних жанрів. Щоправда, дослідниця зосереджує основну увагу на вирішенні проблем народності, історико-пізнавального значення словесної творчості й ролі в розвитку національних літератур. А загальнотеоретичні питання історії жанрів у романтичній фольклористиці не знайшли належного вирішення у вузловому питанні розвитку малих фольклорних форм. Тому нам і сьогодні треба визнати, що цілісною першою спробою осмислення проблем жанрового розвитку в широкому історичному плані була праця Віссаріона Белінського «Поділ поезії на роди і види» 1841 року. У цьому доробку, який присвячено питанням літературної творчості, чітко простежується розуміння взаємодії фольклорних жанрів у другій половині XIX ст., коли відбулося типологічне зіставлення фольклорів різних слов'янських народів, також маємо велику кількість фіксованих зразків цього періоду. Тоді ж активується робота над питанням про виокремлення прислів'їв і приказок як особливого та самобутнього способу передачі давньої народної мудрості. І саме в цей час окреслюється місце української паремії серед інших фольклорних жанрів, до того ж навіть з'ясовується питання диференціації паремії на прислів'я, приказки, афоризми, порівняння, каламбури тощо, визначаються головні критерії, чим прислів'я і приказки відрізняються.

Варто наголосити, що дослідження фольклору вимагає особливо уважного погляду на історіографію прози й поезії, тобто на опис жанрів в історичному аспекті їх розвитку. Українським тут є процес еволюційного росту й уніфікації жанру. При творенні паремій відбувається процес концентрації та усічення усного тексту.

Цікавою й оригінальною є думка Миколи Кравцова, що фольклор необхідно вивчати як «цілісну внутрішню пов'язану сис-

тому жанрів, яка історично складалася і змінювалася» [2, с. 7]. І справді, нині ми вже не можемо говорити про паремію як щось однозначне. Прислів'я і приказки, хоча й розглядаються разом, але, як наголошував М. Пазяк, є окремими явищами в українській фольклористиці. Це відбувається передусім через те, що поняття паремії включає не тільки прислів'я і приказки, а також інші дотичні жанри або жанри, які переходять у них, маючи сконцентрованість, яскраві образні елементи, ритмомелодіку тощо, наприклад, замовляння, прокльони, афоризми. Усі вони є дотичними до прислів'їв і приказок, створюють єдину систему дрібних жанрів усної народної поетичної творчості.

На думку М. Кравцова, «слов'янські народні прислів'я вельми багатий і популярний жанр народної творчості. У всіх слов'янських народів опубліковані фундаментальні збірки, які містять по кілька тисяч приказок» [2, с. 94]. Оформити повноцінну збірку з усіх слов'янських фольклорних жанрів наразі може видаватись абсурдним, адже проблема полягає в тому, що території деяких країн мають мовні розгалуження, а для того, щоб збирати фольклор, варто враховувати його варіантність і мовні особливості, позаяк приказка є неповноцінною конструкцією і її вживання залежить від діалектних атрибутів мовлення. Утім, використання мовних додатків, оцифрування збірок і перехід на електронний варіант створення тексту в майбутньому уможливить швидке віднайдення подібних за формою та змістом текстів, що значно полегшить їх порівняльний аналіз і створення таких збірок. На думку М. Кравцова, прислів'я – це «стисла висловлена думка, речення, що закінчено синтаксично, що в певному образі передає широке поняття» [2, с. 94]. Зазвичай ця конструкція має ритм і часто риму, що також підкреслював і сам М. Пазяк. Проте у своїй теорії М. Кравцов наголошує, що ритміка, ідейна сконцентрованість і висока образність на тлі нейтрального стилю мовлення виявилися доволі стабільними і популярними, до того ж така колективна творчість відшліфовувалася роками й має давне

коріння. Власне через те, що паремія є творінням колективним, мініатюрні тексти усної народної поетичної творчості настільки насичені архетипними кодами, що текст не лише виявляється зручним, а й добре зрозумілим усім учасникам. І хоча прислів'я і приказки проходять складний процес еволюції, змінюючись і адаптуючись під нові реалії, головні концептуальні колективні символи в тексті прислів'їв зазвичай не змінюються, тобто залишаються опорні лексеми, образність. Саме семантична міцність лаконічних текстів паремій і простота мобільності усної форми в мовному середовищі дає стійкість і затребуваність цих жанрів незалежно від епох. Змінним є тематичне коло паремій, адже кожна епоха створює свої проблемні запити, приміром, у період козаччини виникають паремії про козаків, язичницька епоха відтворює прислів'я і приказки на підґрунті обрядів і спостережень.

М. Кравцов стверджує, що лаконізм і стислість форми у прислів'ї передає особливості людської діяльності, а поява базується на основі спостереження людини. Як людина «спостерігає за життям, так і прислів'я містить в собі певну пораду або повчання і має явний моральний аспект» [2, с. 95]. Також прислів'я мають для суспільства вагоме значення: по-перше, це пізнавальна функція, по-друге, певна колективна аналітика – різноманітність тем, аналіз життєвих ситуацій, повчання та життєві рекомендації, що описуються в доволі стислій формі. Тобто полісемія тем свідчить про широту життя людини, її пріоритети та цінності. Якщо порівнювати з іншими жанрами фольклору, то прислів'я більш насичені й набагато щільніше передають картину життя. Це пов'язано з їх сконцентрованістю, про що ми вже зазначали. Також М. Кравцов підкреслює, що прислів'я «не просто говорять про явища дійсності, а й узагальнюють певний життєвий досвід» [2, с. 8]. На це і треба звертати увагу під час аналізу паремій, адже вони не лише допомагають краще пізнати життя, не лише дають узагальнене уявлення про нього, а й часто пояснюють життєві ситуації. Їх

ідейно-виховна функція припадає на те, що вони містять пораду, повчання, себто накопичений досвід націй і поколінь.

Часом композиційний прийом у прислів'ях і приказках залежить від їх тематичної групи. Приміром, соціальні протиріччя відображатимуться бінарною опозицією, як-от «бідняк» – «багач». Аналогічно розкриваються й бінарні концепти «життя» – «смерть», проте, тут є певний парадокс, адже «смерть» часто поєднується з поняттям «життя» і є його продовженням. Проблеми шаблону в соціумі також відбиваються у прислів'ях і приказках, позаяк вони «згущують» реальність та універсалізують і спрощують складні життєві ситуації.

Необхідно наголосити на образних елементах прислів'їв і приказок. Олена Івановська пише: «Значущою одиницею аналізу суб'єктності (креативної потуги) фольклору є особистісний духовно-творчий акт, що називається художньою дією», що є специфічним різновидом акту, який щільно «пов'язаний із переживаннями, уявою, фантазією, що становить певний психічний ярус індивіда, на якому, однак, позначаються впливи соціуму. У такому розумінні можна говорити про визначальну роль суб'єктності індивіда у творенні фольклорного образу» [1, с. 5]. Образ у прислів'ї розкривається завдяки тому, що в малих фольклорних жанрах найчастіше на тлі простоти народної мови одинично використовується тропіка, а саме: порівняння, антитеза, гіпербола, метафора тощо. Так, «гіпербола може бути і тропом (на рівні словосполуки), і стилістичною фігурою (на рівні речення), і художнім засобом (на рівні твору), що полягає в означувальному перебільшенні означуваного з метою його увиразнення. Протилежний до гіперболи троп – мейозис, що полягає в означувальному применшенні означуваного у схожих із гіперболою функціях та виявах» [1, с. 5].

Художні образи притаманні для мови поетичної творчості, але ці образні елементи і створюють родзинку прислів'їв і приказок. Вони також допомагають розширити інтелектуальний сенс вислову. Тому однією з комунікативних стратегій паре-

мійного тексту є здатність мініатюрного тексту усної народної творчості до зміни сенсу, до еволюції і до пристосування. Паремійна одиниця не лише змінює сенс, а й пристосовується до нових умов, таким чином вона зберігає себе як повноцінний художній текст. Багато зображальних засобів, на яких базується мова поетична, у мові прислів'я надають їм переносного значення. Воно з'являється завдяки методиці узагальнення, оскільки паремії містять концептуальні лексеми, що дозволяє використовувати прислів'я і приказки як універсальні, семантично глибокі твердження до різних ситуативних моделей. Себто завдяки узагальнюючим методам конструкції речення, що роблять прислів'я і приказки зручними універсамами.

Ще одним аспектом прислів'я є не лише відображення певних правил народної поведінки, але й віддзеркалення низки полісемічних сутностей. Прислів'я і приказки в зіставленні з різними народними фольклорними елементами, спираючись на образні елементи, не можуть мати дослівної міжмовної трансляції. Паремії перекладаються за принципом ідіома на ідіому, концепт на концепт, семантичне поле на семантичне поле. Структура прислів'я доволі стійка за своїми формами. Народні паремії можуть сприйматися як частини із художньо-поетичного тексту і елементи із обрядового тексту тощо.

Лаконізм паремій – одна з причин їх популяризації та поширення, адже вони швидко запам'ятовуються. Зауважимо, що стислі, лаконічні вислови людський мозок закарбовує краще, ніж розлогі повчання. Тим паче, паремії доволі швидко поширюються через усне мовлення, укорінюються в живій мові народу.

Отже, окреслене в розвідці питання розкриває проблему жанрової типології прислів'їв і приказок, вимагає подальшого дослідження. Як виявилось під час аналізу наукових джерел, присвячених українським прислів'ям і приказкам, спільним серед науковців залишається твердження про синтез лаконічної форми і глибинного змісту слов'янських паремій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Івановська О. Творчий акт індивіда у фольклорі. *Міфологія і фольклор*. 2011. № 3–4 (9). С. 5–19.
2. Кравцов Н. И. Славянский фольклор. Москва : Издательство Московского университета, 1976. 264 с.
3. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми генези, семантики і жанрово-поетичної структури. Київ : Наукова думка, 1991. 390 с.
4. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
5. Семенов О. М. Український фольклор: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей педвиши. Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. 254 с.
6. Ференц С. Н. Теорія літератури і основи естетики: Навч. посібник. Київ : Знання, 2014. 502 с.
7. Юзвенко В. А. Взаємозв'язок фольклорних жанрів у їх історичному розвитку. *Розвиток і взаємовідношення жанрів слов'янського фольклору*. Київ : Наукова думка, 1973. С. 3–21.

REFERENCES

1. IVANOVSKA, Olena. Individual Creative Act in Folklore. *Mythology and Folklore*. Lviv, 2011, 3–4 (9). P. 5–19 [in Ukrainian].
2. KRAVTSOV, Nikolai. *Slavic Folklore*. Moscow: Moscow University Publishers, 1976, 264 pp. [in Russian].
3. PAZIAK, Mykhailo. *Ukrainian Proverbs and Sayings. Problems of Genesis, Semantics and Genre-Poetic Structure*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, 390 pp. [in Ukrainian].
4. PAZIAK, Mykhailo. *Ukrainian Proverbs and Sayings: Problems of Paremiology and Paremiography*. Kyiv: Dnipro, 1984, 390 pp. [in Ukrainian].
5. SEMENOH, Olena. *Ukrainian Folklore: A Teaching Aid for the Students of Philological Specialties of Higher Educational Institutions*. Hlukhiv: Editorial-Publishing Department of Hlukhiv State Pedagogical University, 2004, 254 pp. [in Ukrainian].
6. FERENTS, Nadiya. *Theory of Literature and the Principles of Aesthetics: A Teaching Aid*. Kyiv: Znannia, 2014, 502 pp. [in Ukrainian].

7. YUZVENKO, Viktoriya. Interrelation of Folklore Genres in Their Historical Development. *Development and Interconnection of the Slavic Folklore Genres*. Kyiv: Naukova dumka, 1973. Pp. 3–21 [in Ukrainian].

SUMMARY

The problem of proverbs and sayings research, as well as their conceptual nature, is a relevant one and requires a broad and integrated approach. The paremia peculiarities have become an object of scientific attention of such scientists as N. Kovalska, M. Kravtsov, L. Mushketyk, M. Nekrutenko, M. Paziak, N. Shumada, V. Yuzvenko and others.

The submitted study is aimed at the genre typology analysis of proverbs and sayings, an overview of the paremia poetics, as well as sources of origin of the small forms of folklore texts.

Paremia takes a special place in the genre system of folklore. Paremia is related to oral poetic folk art.

Paremia is easy to remember. It has existed for a long time strictly in order to store valuable vitally important tips and render them from one generation to another. The paremia function has been changed a little with the appearance and extension of the written language.

It should be mentioned also, that the study of folklore requires a particularly careful consideration of the historiography of prose and poetry, that is the genres description in the historical aspect. The process of evolutionary development and unification of the genre is especially important here. The process of concentration and apocopation of the oral text takes place during the creation of the paremias.

Proverbs and sayings not only help to cognize life better, give a general idea of life, but also often explain life situations. Their ideological and educational functions consist in the fact that they contain advice, instruction, that is they have the accumulated experience of the whole nations.

Paremia is a small in volume and complicated in content genre of folklore, built on the basis of one figurative element. It has a complex history of development and contains the traces of the genre from which it is originated.

Keywords: paremia, proverbs and sayings, genre, artistic image.